

مقاله پژوهشی
اصلی
Original
Article

شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی و اجتماعی با استفاده از روش تحلیل مضمون

سید محسن میرباقری^۱

چکیده

هدف: هدف اصلی این پژوهش، شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی و ارائه راهکارهایی برای استفاده بهینه از این ظرفیت‌ها بود. **روش:** در این مطالعه از روش تحلیل مضمون به عنوان رویکردی کیفی استفاده شده است تا با بررسی منابع دینی، دیدگاه‌های صاحب‌نظران و مطالعات پیشین، کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مساجد تحلیل شود. **یافته‌ها:** در فرایند کدگذاری و پس از بازنگری مضامین، ۷۱ مضمون پایه شناسایی شد که پس از ترکیب و ادغام آنها، به هفت مضمون سازمان‌دهنده دست یافتیم. این مضامین در دو دسته فراگیر «فرهنگی» و «اجتماعی» طبقه‌بندی شدند. **نتیجه‌گیری:** در بخش فرهنگی، مضامین سازمان‌دهنده شامل سنگر مبارزه جنگ نرم، کانون جذب نوجوانان و جوانان و مرکز فرهنگ‌سازی و بیانگر نقش مساجد در ترویج ارزشهای فرهنگی و تقویت هویت دینی و اجتماعی نسل جوان است. در بُعد اجتماعی، مساجد بستری برای تعاملات اجتماعی، افزایش نشاط اجتماعی، انجام مسئولیت اجتماعی و تقویت انسجام اجتماعی شناخته شدند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مساجد می‌توانند به عنوان نهادهایی مؤثر در توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه ایفای نقش کنند و با برنامه‌ریزی صحیح، به ارتقای سلامت اجتماعی و فرهنگی کمک شایانی کنند.

واژگان کلیدی: مسجد محوری، فرهنگی و اجتماعی، مشارکت مردمی، حکمرانی اسلامی.

❖ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۴

۱. پسادکترای سیاستگذاری علم و فناوری؛ دانشکده مدیریت، اقتصاد و مهندسی پیشرفت، دانشگاه علم و صنعت. تهران،

ایران. sm_mirbaghyeri@pgre.iust.ac.ir

الف) مقدمه

مسجد، به عنوان اصلی ترین محور تمدن اسلامی و اولین نهاد اجتماعی شکل گرفته در اسلام، از جایگاه بسیار ویژه ای برخوردار است. کارامدی مساجد در طول تاریخ در حوزه های فردی و اجتماعی به اثبات رسیده است؛ هرچند با فراز و نشیب هایی همراه بوده و به دلیل نبود یک حکومت اسلامی، تمامی ظرفیتها و کارکردهای آن به خوبی شناسایی و بالفعل نشده است. با بررسی این روندهای تاریخی مشخص می شود در مواقعی که مسجد به عنوان محور کانونی حکمرانی قرار گرفته، نقش پر رنگ و باشکوهی را در حکمرانی و حل مسائل جامعه ایفا کرده است و در مواقعی که به آن بی توجهی شده، صرفاً به عنوان معبد از آن استفاده شده است (رحیمی سجاسی، ۱۴۰۰). به همین دلیل، ظرفیتهای گوناگون مسجد در عرصه های مختلف به خوبی شناسایی و تبیین نشده و لذا در عرصه عمل نیز کمتر به کار گرفته شده است. برای مثال، مسجد می تواند با فعال کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون از قبیل تعریف بخشهای خاص مسجد و محله، استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی، بهره گیری از توانمندی خانواده ها در واگذاری برخی از نقشهای نهادهای رسمی، به سالم سازی محله و محیط پیرامون خود کمک کند و در شکل گیری جامعه اسلامی نقشی ویژه ایفا کند. (شریعتمداری، ۱۴۰۰)

بررسی علل غفلت صورت گرفته در خصوص مسجد محوری و چالشهای مرتبط با آن، نیاز به آسیب شناسی جدی دارد؛ اما به عقیده برخی از پژوهشگران، ضعیف شدن جایگاه مسجد در حکمرانی را به دلیل تحدید کارکردهای سنتی مسجد و عدم به روزرسانی کارکردهای اجتماعی آن با توجه نیازمندی های روز جامعه دانسته اند. از این رو، به نظر می رسد در جامعه کنونی، با وجود تلاش متولیان نظام اسلامی در حوزه مسجد، جایگاه و کارکرد مسجد همواره دچار تزلزل بوده و آنگونه که انتظار می رفت، کارکردهای اجتماعی مطلوب خود را در جامعه ایفا نکرده است. (قنبری نیک، ۱۴۰۰)

هم اکنون با وجود ایجاد نظام اسلامی در کشور و وجود بیش از ۷۰ هزار مسجد، استفاده محدود و موردی از این ظرفیت عظیم، سبب افول جایگاه آن شده است (سعدآبادی و همکاران، ۱۴۰۱). همچنین، با وجود دستاوردهای زیاد مساجد و نقش آفرینی زیاد آنها در عرصه های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، هنوز چارچوب و الزامات اداری مشخصی برای استفاده از این ظرفیت بی نظیر در حکمرانی محلی و شهری تعریف نشده است. از طرفی، الگو و سازوکار مناسبی نیز برای به کارگیری این ظرفیت در حل مسائل شهری طراحی نشده است. به همین

شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی ... ۵

دلیل، به نظر می‌رسد در استفاده از ظرفیت مساجد در حکمرانی غفلت شده و در برنامه‌ریزی‌ها، به کارگیری از این فرصت بی‌نظیر نادیده گرفته شده است. با وجود اهمیت این نقشها، مطالعات کمتری به بررسی جامع و علمی کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مساجد پرداخته‌اند. هدف از این مقاله، شناسایی و تحلیل ظرفیتهای فرهنگی و اجتماعی مساجد با استفاده از روش تحلیل مضمون است. این رویکرد کیفی به پژوهشگران کمک می‌کند تا با بررسی منابع اسلامی، نظرات صاحب‌نظران و تحلیل وضعیت موجود، نقشها و کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مساجد را دقیق‌تر ارزیابی کنند. این پژوهش به دنبال آن است که با کشف فرصتها و پتانسیلهای مساجد در حوزه فرهنگی و اجتماعی، راهکارهایی برای بهره‌برداری بهتر از این ظرفیتهای ارائه کند و زمینه‌ای برای رشد فرهنگی و اجتماعی در جوامع اسلامی فراهم آورد.

۱. پیشینه

رضایی تبار و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکتهای اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی با رویکرد مسجدمحوری»، ضمن بررسی مشاهدات میدانی و مصاحبه و نظرخواهی از خبرگان مسئول بخش عرضه خدمات حمایتی کشور با توجه به مبنای سازماندهی منطقه‌ای و جغرافیایی که لازمه شناسایی دقیق نیازمندان و توانمندسازی و خوداتکایی ایشان است، علاوه بر تعامل مناسب و استفاده بهینه از ظرفیتهای و تجربه‌های خیریه‌های موجود به ایجاد یا تقویت گونه‌های جدیدی از سازمانهای مردم‌نهاد شامل تشکلهای داوطلبانه حمایتی محله‌محور به مرکزیت مساجد محله‌ها با عنوان کلی شبکه ارتباطی حمایتی مردمی توجه شده و اهداف، وظایف، فعالیتهای و به ویژه تعامل آنها با کمیته امداد امام خمینی به عنوان دستگاه متولی عرضه خدمات حمایتی و یک سازمان حمایتی از تشکلهای مردمی، طراحی و تبیین شده است.

ابطحی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «مسجد به مثابه هسته بسیج گر انقلاب اسلامی» درصدد پاسخگویی به این سؤال است که نقش مسجد در انقلاب اسلامی و تداوم آن چگونه است و با چه راهکاری می‌توان نظام ارزشی جامعه با توجه به مقتضیات و شرایط نوین جهانی را در کانونی‌ترین محل اجتماع اسلامی به نام مسجد در نسلهای جدید نهادینه کرد تا همچنان فکر دینی و اهتمام عملی برای احیای ارزشهای ماندگار اسلامی در جان نسل جوان شعله‌ور بماند. باصری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی» اثبات می‌کنند که مساجد بر ترویج سبک زندگی اسلامی ایرانی اثر

مستقیم دارند. همچنین، ابعاد دینی و مذهبی، اجتماعی و فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، امنیتی و نظامی مساجد با ترویج سبک زندگی در همه ابعاد مطرح شده مؤثر است. (باصری و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۱)

مهدوی کنی و امینی هرندی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور (مورد مطالعه مسجد ثامن‌الائمه (ع) تهران)» تلاش می‌کند نوعی از توسعه فرهنگی - اجتماعی محله‌ای ارائه کند که محوریت آن با مسجد باشد؛ لذا با پیوند دادن مطالعات صورت گرفته در زمینه توسعه محله‌ای و توسعه فرهنگی - اجتماعی و همچنین آثار موجود در حوزه مسجد و کارکردهای آن، ۹ مؤلفه را به عنوان مؤلفه‌های اصلی توسعه فرهنگی اجتماعی محله‌ای پایدار مسجدمحور، ارائه و از این رهگذر با استفاده از روش کیفی و ابزار مصاحبه و مشاهده مشارکتی، ضمن بررسی یک مورد و تطبیق مؤلفه‌ها با این مسجد، میزان تحقق چنین توسعه‌ای و امکان تداوم و همچنین موانع موجود در گسترش آن، مطالعه و مدل مسجد مذکور نیز احصا شده است. (مهدوی کنی و امینی هرندی، ۱۳۹۶: ۲۰۴)

مرزوقی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی»، بر اساس نقش نهادهای تربیتی مدرسه، خانواده و مسجد در تحقق اهداف تربیتی از منظر تعلیم و تربیت اسلامی، یک الگوی تعاملی طراحی کرده‌اند. بر اساس یافته‌های به دست آمده، شبکه مفاهیم الگوی تعاملی مدرسه، خانواده و مسجد، به عنوان مفهوم فراگیر، شامل هفت مفهوم سازمان‌دهنده مبانی اندیشه‌ای، جهت‌گیری تعامل، محور تعامل، مخاطبان تعامل، چرایی تعامل، موانع تعامل و چگونگی تعامل است که هر کدام نیز دارای مؤلفه‌های گوناگون (مفاهیم پایه) بودند. با استفاده از معیارهای اعتبارسنجی کیفی قابل قبول بودن از طریق همسوسازی و قابل اعتماد بودن، اعتبار الگو بررسی شد.

قنبری نیک (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی» بیان می‌کند که تغییرات پدید آمده در سطوح قانونگذاری، سیاستگذاری و مدیریتی، پدید آمدن مراکز مشابه و نوع برنامه‌های عملی در مسجد، سبب تغییر جایگاه اجتماعی و به تبع آن، کاهش کارکردهای مطلوب مسجد، به ویژه در مواجهه با مسائل و آسیبهای اجتماعی شده است.

درافشان و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «ساختار اداره امور مساجد در اندیشه امامین انقلاب» بیان می‌کنند که در راستای اداره امور مساجد، شش مقوله اساسی: اهمیت و

۷ شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی ...

ویژگی مسجد، اهمیت نماز، چیستی مسجد، امام جماعت مسجد، رسالت مسجد و آسیب‌شناسی مسجد، نقش اساسی و بی‌بدیل داشته‌اند.

ملی‌نژاد اسپر (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «تعامل مسجد، مدرسه و خانواده در تحقق تربیت اسلامی» بیان می‌کند که به تبع افتراق ساختاری نهاد مسجد با مدرسه، شروع تعامل بین آنها نیازمند زمینه‌سازی و اعتمادسازی در مسجد، مدرسه و خانواده در حوزه تربیت کودک و نوجوان است که باید در راستای اعتمادسازی، رابطه‌ای حسنه را با مدیر و معلمان مدرسه برقرار و سپس اعتماد خانواده را جلب کرد. همچنین تلقی مدیر و کادر مدرسه باید به گونه‌ای شکل بگیرد که اولاً، اهداف ایشان در راستا و تسهیل‌کننده تحقق اهداف مدرسه باشد و ثانیاً، مربیان تربیتی مساجد به عنوان افراد شایسته و قابل‌اعتمادی برای تعامل در راستای تحقق این اهداف مد نظر قرار بگیرند. از سوی دیگر، خانواده‌ها لازم است کادر تربیتی مسجد را به عنوان همیار تربیتی برای کمک به آنها در راستای تربیت فرزندانشان محسوب کنند.

طاهری خرامه و الیاسی (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «نقش مساجد و مشارکت مذهبی در سلامت معنوی دوران نوجوانی» بیان می‌کنند که نقش مشارکت نهادهای مذهبی، به ویژه مساجد، در ارتقا و حمایت از سلامت نوجوانان، اغلب نادیده گرفته می‌شود. مساجد به عنوان مراکز دینی و اجتماعی، با ایجاد حمایت اجتماعی، آنها را کاتالیزورهای بالقوه‌ای برای پیامدهای سلامتی مثبت در میان نوجوانان می‌سازند. با درک و استفاده از پتانسیل نهادهای مذهبی، به ویژه مساجد، می‌توان سلامت نوجوانان را تقویت و آنان را توانمند ساخت تا با تاب‌آوری و حمایت بیشتر، چالشهای نوجوانی را پشت سر گذارند.

با بررسی پیشینه پژوهش، مشخص شد که مطالعات پیشین به صورت پراکنده و محدود به برخی جنبه‌های ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی و اجتماعی پرداخته‌اند و هیچ یک به صورت جامع و نظام‌مند به تحلیل این ظرفیتها و کارکردها نپرداخته‌اند. نوآوری پژوهش حاضر در این است که با استفاده از روش تحلیل مضمون و بر پایه نظریات فرهنگی و تربیتی مرتبط با فرهنگ‌پذیری و جامعه‌پذیری، به شناسایی و تبیین دقیق ظرفیتها و کارکردهای مساجد در این دو حوزه پرداخته است. در این راستا، تلاش شده است تا مساجد نه تنها به عنوان مکانهای عبادی، بلکه به عنوان نهادهای اجتماعی و فرهنگی تأثیرگذار بررسی شوند. این پژوهش با ارائه دیدگاهی جامع، تلاش دارد تا ابعاد کمتر شناخته‌شده کارکردهای مساجد را روشن کرده، خلأهای موجود در ادبیات تحقیق را پوشش دهد.

۲. چارچوب نظری

یک) مسجد

مسجد مکانی است که مسلمانان برای عبادت و انجام نمازهای جمعی به آن می‌روند. مسجد در زبان فارسی به معنای محل و جایگاه عبادت به کار رفته است. در اصطلاح شرعی، «مسجد مکانی است که برای برپایی نماز عموم مسلمین وقف شده باشد». این مکان از اهمیت ویژه‌ای در فرهنگ و دین اسلام برخوردار است و نقشهای متعددی در جامعه مسلمانان ایفا می‌کند. مسجد محلی برای عبادت خداست. (سعدآبادی و همکاران، ۱۴۰۱)

مسجد در مرحله اول، مکان عبادی است؛ اما از آنجا که منطق قرآنی و نبوی دین و دنیا را به هم پیوند می‌دهد، به عنوان سمبل عینی و خارجی نهاد دین، منشوری از کارکردهای مختلف را داشته و تنها محلی برای عبادت شمرده نمی‌شده است. واژه مسجد به صورت مفرد یا جمع، ۲۸ بار در قرآن به کار رفته است. مسجد از منظر قرآن، روایات و سیره عملی پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع)، جایگاهی رفیع و والا دارد (باصری و همکاران، ۱۳۹۵). اجزای اصلی مسجد عبارتند از:

- محراب: جایگاهی با طرحهای اسلیمی در جهت قبله که امام جماعت در آنجا می‌ایستد.
- منبر: سکویی بلند که امام جماعت یا خطیب روی آن می‌رود تا خطبه‌های نماز جمعه یا سخنرانی‌ها را ایراد کند.
- گنبد و مناره‌ها: بسیاری از مساجد دارای گنبد و مناره‌های بلند می‌باشند که از نظر معماری و زیبایی‌شناسی اهمیت دارند و اغلب برای اذان گفتن یا پخش اذان استفاده می‌شوند.
- صحن: فضای باز مرکزی در برخی مساجد که محل تجمع نمازگزاران و انجام برخی فعالیتهای مذهبی است.
- شبستان: فضایی سرپوشیده که نمازگزاران در آن جمع می‌شوند و نماز به جا می‌آورند.

مساجد از زمان پیامبر اسلام (ص) تا به امروز، یکی از ارکان اصلی جوامع مسلمان بوده‌اند. نخستین مسجد در اسلام، مسجد قبا در مدینه بود که توسط پیامبر (ص) و یارانش ساخته شد. مسجد الحرام در مکه و مسجد النبی در مدینه از مهم‌ترین مساجد جهان اسلام محسوب

می‌شوند. مسجد به عنوان نهادی مذهبی و اجتماعی، نقش بسیار مهمی در حفظ و گسترش فرهنگ اسلامی و وحدت جامعه مسلمانان ایفا می‌کند.

دو) نظریات فرهنگی و تربیتی مرتبط با فرهنگ‌پذیری و جامعه‌پذیری

فرهنگ‌پذیری به فرایند فراگیری ارزشها، هنجارها، و باورهای فرهنگی یک جامعه اشاره دارد که در نظریات مختلف فرهنگی بررسی شده است. در این چارچوب، مساجد می‌توانند به عنوان محیط‌های اجتماعی غنی، با الگوسازی اخلاقی و فرهنگی، نقش مهمی در فرهنگ‌پذیری ایفا کنند. مساجد در فرهنگ اسلامی به عنوان نهادهای محوری شناخته می‌شوند که علاوه بر وظایف عبادی، نقش مهمی در تربیت، فرهنگ‌پذیری و جامعه‌پذیری ایفا می‌کنند. این نقشها در چارچوب ارزشهای اسلامی مانند اخوت، عدالت، تقوا، تعاون و رشد اخلاقی تعریف می‌شوند که در ادامه توضیح داده می‌شوند و به برخی از نظریات مهم فرهنگی و تربیتی نیز اشاره می‌شود.

اخوت اسلامی (برادری و همبستگی): یکی از ارزشهای محوری اسلام، اخوت اسلامی است که در برخی آیات قرآن (حجرات: ۱۰) و احادیث پیامبر اسلام (ص) بر آن تأکید شده است. مساجد به عنوان محل گردهمایی مؤمنان، نقش مهمی در تقویت این ارزش دارند. برگزاری نماز جماعت، مراسم دینی و فعالیتهای اجتماعی در مساجد، بستری برای ایجاد همبستگی اجتماعی و تقویت روحیه اخوت میان مسلمانان است. این فضاها افراد را به هم نزدیک کرده، جامعه‌ای متحد و هماهنگ ایجاد می‌کنند.

عدالت اجتماعی: عدالت از اصول اساسی اسلام است که در بسیاری از آیات قرآن (از جمله: نحل: ۹۰) به آن اشاره شده است. مساجد از طریق فعالیتهایی مانند رسیدگی به نیازمندان، جمع‌آوری کمکهای مالی (زکات و صدقات) و حمایت از حقوق ضعیفان، نقش مهمی در ترویج و اجرای عدالت اجتماعی دارند. این فعالیتها همچنین افراد جامعه را با مفاهیم عمیق عدالت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی آشنا می‌کنند.

تعاون (همکاری و همیاری): اسلام بر تعاون و همکاری در امور خیر تأکید دارد (مائده: ۲). مساجد با سازماندهی فعالیتهای جمعی، مانند کمک‌رسانی به نیازمندان، برگزاری کمپین‌های خیریه و اجرای پروژه‌های اجتماعی، به تقویت حس همکاری و همیاری در جامعه کمک می‌کنند. این اقدامات، جامعه‌پذیری افراد را تقویت کرده، آنان را به مشارکت فعال در امور جمعی تشویق می‌کنند.

نظریه فرهنگی - اجتماعی ویگوتسکی: ویگوتسکی^۱ (۱۹۷۸) در نظریه فرهنگی - اجتماعی خود بر این نکته تأکید می‌کند که یادگیری و رشد انسان، در بستر تعاملات اجتماعی رخ می‌دهد. او معتقد است که نهادهای اجتماعی از جمله مساجد می‌توانند به عنوان «منطقه رشد نزدیک» عمل کنند؛ جایی که افراد با راهنمایی دیگران و از طریق فعالیتهای جمعی، هنجارها و ارزشهای فرهنگی را می‌آموزند. این نظریه به اهمیت نقش مربیان و الگوهای تربیتی در مساجد تأکید دارد.

نظریه انتقال فرهنگی مارگارت مید: مارگارت مید در نظریه انتقال فرهنگی، بر فرایند انتقال ارزشها، باورها و رفتارهای فرهنگی از یک نسل به نسل دیگر تأکید دارد. این نظریه نشان می‌دهد که چگونه نهادهای اجتماعی مانند خانواده، مدارس و مساجد می‌توانند بستری برای یادگیری و پذیرش فرهنگ باشند. مساجد به عنوان مراکز ارائه آموزشهای دینی و فرهنگی، نقش محوری در حفظ و انتقال ارزشهای اسلامی - ایرانی به نسلهای جدید دارند. (مید و همکاران، ۱۹۵۵^۲)

نظریه یادگیری اجتماعی آلبرت بندورا: آلبرت بندورا^۳ (۱۹۷۷) در نظریه یادگیری اجتماعی، بر اهمیت مشاهده و تقلید از رفتار دیگران در یادگیری تأکید دارد. او معتقد است که افراد از طریق مشاهده الگوهای رفتاری در محیط اجتماعی، هنجارها و ارزشهای فرهنگی را فرا می‌گیرند. در این چارچوب، مساجد با ارائه الگوهای عملی مانند امام جماعت، معلمان قرآن و افراد مؤمن، بستری مناسب برای یادگیری اجتماعی و تقویت فرهنگ پذیری فراهم می‌کنند.

نظریه کنش ارتباطی یورگن هابرماس: یورگن هابرماس^۴ (۱۹۸۴) در نظریه کنش ارتباطی خود، بر اهمیت تعاملات زبانی و ارتباطات اجتماعی در یادگیری فرهنگی تأکید دارد. به باور هابرماس، فرهنگ پذیری در بستر گفتگو و ارتباطات میان فردی شکل می‌گیرد. مساجد با ایجاد فضایی برای تعامل و گفتگوی سازنده میان افراد، بستری برای تقویت فرایند فرهنگ پذیری و یادگیری ارزشهای مشترک فرهنگی فراهم می‌آورند.

نظریه سرمایه فرهنگی پیر بوردیو: پیر بوردیو^۵ (۲۰۱۱) در نظریه سرمایه فرهنگی، بر نقش نهادهای اجتماعی در تولید و انتقال سرمایه‌های فرهنگی تأکید می‌کند. مساجد به عنوان

1. Vygotsky
2. Mead & Mondiale pour la santé mentale
3. Bandura
4. Habermas
5. Bourdieu

مراکز دینی و فرهنگی، نقش مهمی در غنی‌سازی سرمایه فرهنگی افراد دارند. این سرمایه شامل دانش دینی، آداب و رسوم اجتماعی و ارزشهای اخلاقی است که از طریق برنامه‌های آموزشی و فرهنگی مساجد به جامعه منتقل می‌شود.

نظریه ساختارگرایی فرهنگی کلود لوی استروس: کلود لوی استروس^۱ (۱۹۶۶) در نظریه ساختارگرایی فرهنگی، بر نقش نهادهای اجتماعی در حفظ و بازتولید ساختارهای فرهنگی تأکید دارد. او معتقد است که فرهنگ به عنوان یک نظام ساختاری، از طریق نهادهایی نظیر مساجد بازتولید می‌شود. مساجد با ارائه برنامه‌های مذهبی، تربیتی و فرهنگی، به بازتولید هنجارها و ارزشهای فرهنگی جامعه کمک کرده، در فرایند فرهنگ‌پذیری نقش محوری ایفا می‌کنند.

ب) روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و توسعه‌ای است و روش گردآوری داده‌ها، مطالعه کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد و مدارک، مصاحبه و مشاهده است. روش این پژوهش، کیفی و از نوع تحلیل مضمون^۲ است. تحلیل مضمون روش رایجی است که در بسیاری از تحقیقات کیفی از آن استفاده می‌شود (کستلبری و نولن،^۳ ۲۰۱۸). این تحلیل مضمون، روشی مناسب برای شناخت، تحلیل، جمع‌بندی و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی است که در آن داده‌های متنی تحلیل می‌شود و با کمک آن می‌توان داده‌های متنوع و پراکنده را به داده‌هایی تفصیلی و غنی تبدیل کرد (نول و همکاران،^۴ ۲۰۱۷). تحلیل مضمون، صرفاً روش کیفی خاصی نیست، بلکه فرایندی است که می‌تواند در اکثر روشهای کیفی به کار رود (خسروی و احمدوند، ۱۳۹۸). به بیان دیگر؛ روش تحلیل مضمون، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های متنوع و پراکنده را به داده‌هایی تفصیلی و غنی تبدیل می‌کند. (رنگریز و همکاران، ۱۳۹۶)

این روش، بر اساس یک رویه مشخص و در سه سطح، مضامین پایه^۵ (کدها و نکات کلیدی موجود در متن)، سازمان‌دهنده^۶ (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر^۷ (مضامین عالی در بر گیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل)

1. Lvi-Strauss
2. Thematic Analysis
3. Castleberry & Nolen
4. Nowell, Norris, White & Moules
5. Basic
6. Organizing
7. Global

را نظام‌مند می‌کند و نقشه‌ای از کل مضامین با توجه به رابطه اعم و اخص با یکدیگر در آن شبکه جاگذاری می‌کند. انواع مختلف و سطوح دیگری از مضامین نیز توسط پژوهشگران معرفی شده است. برای مثال، بروان و کلارک (۲۰۰۶) دو دسته مضامین مشهود (قابل مشاهده مستقیم در متن داده‌ها) و مکنون (غیر قابل مشاهده مستقیم در متن داده‌ها) و مضامین متن‌محور (بر اساس داده‌های تحقیق شناخته می‌شوند) و نظریه‌محور (بر اساس نظریه‌ها شناخته می‌شوند) را معرفی کرده‌اند. (کمالی، ۱۳۹۷)

محقق در روش تحلیل مضمون، باید کل متن را مرور کند و به دنبال الگوهای معنادار در مضامین در میان داده‌ها باشد (احمد و همکاران، ۲۰۲۴^۱). الگوها را می‌توان با خواندن داده‌های مکرر، کدگذاری داده‌ها و ایجاد تم، تجزیه و تحلیل کرد. تحلیل مضمون شامل شش مرحله به شرح ذیل است. (نعیم و همکاران، ۲۰۲۳^۲؛ ژو و زامیت، ۲۰۲۰^۳)

مرحله اول: جمع‌آوری داده‌ها

در مرحله اول روش تحلیل مضمون، جمع‌آوری داده‌های مرتبط صورت می‌گیرد. در این مرحله، آشنایی با عمق محتوایی داده‌ها صورت می‌گیرد. برای اینکه محقق با عمق و گستره محتوایی داده‌ها آشنا شود، لازم است که خود را در آنها تا اندازه‌ای غوطه‌ور سازد. غوطه‌ور شدن در داده‌ها معمولاً شامل «بازخوانی مکرر داده‌ها» و خواندن داده‌ها به صورت فعال (جستجوی معانی و الگوها) است. تعیین حجم مشخصی از داده‌ها از میان داده‌های گوناگون مرتبط با موضوع و مطالعه مکرر این داده‌ها ضروری است. پژوهشگر باید ضمن بررسی اولیه داده‌ها، نکاتی را درباره ارتباط یادداشتها با یکدیگر ثبت کند تا در تحلیل نهایی از آنها استفاده کند. یادداشت‌برداری؛ فرایند منعطف، مداوم و نظام‌مند در فرایند بررسی داده‌هاست و سبب شناخت عمیق از داده‌ها می‌شود. در این پژوهش نیز متناسب با موضوع محوری «مسجد» و کارکردهای آن، داده‌هایی از منابع اسلامی از جمله: کتب، مقالات و سایتهای مرتبط جمع‌آوری شده است. داده‌ها به صورت فعال و با توجه به اهداف پژوهش بررسی شده‌اند. گفتنی است، جملات مرتبط با موضوع کارکردها و ظرفیتهای مسجد که از منابع مختلف جمع‌آوری شده‌اند، قبل از جدول مضمون هر بخش آورده شده است. به عبارتی دیگر؛ در فصل دوم ابتدا مطالب و داده‌های جمع‌آوری شده مرتبط با هر بخش آورده می‌شود و سپس جدول مضمون متناسب با داده‌های ارائه شده ترسیم می‌شود.

1. Ahmed, Hua & Bhutta
2. Naeem, Ozuem, Howell & Ranfagni
3. Xu & Zammit

مرحله دوم: ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری

مرحله دوم وقتی آغاز می‌شود که محقق، داده‌ها را خوانده و با آنها آشنایی پیدا می‌کند و شامل کدگذاری اولیه از داده‌های جمع‌آوری شده است. هر کد، معرف یک ویژگی است که از نظر تحلیلگر جالب به نظر می‌رسد. داده‌های کدگذاری شده از مضمونها (واحدهای تحلیل) متفاوت‌اند. کدها اجزای اصلی تحلیل مضمون می‌باشند و در واقع؛ «برچسب» یا «نام»‌هایی‌اند که توسط پژوهشگر به بخشی (یک جمله یا پاراگراف) از داده‌ها اطلاق می‌شوند و ارتباط زیادی با سؤالهای پژوهش دارند. در مرحله ایجاد کدهای اولیه، داده‌ها به گروه‌های معنادار تبدیل می‌شوند. این مرحله شبیه کدگذاری در دیگر روشهای کیفی است. در اینجا پژوهشگر با مطالعه متن داده‌ها، اگر بخشی از داده‌ها برای سؤال پژوهش، مفهوم و معنایی داشته باشد، آن بخش را تحت یک نام یا عنوان مشخص، نامگذاری می‌کند. داده‌های کدگذاری شده از واحدهای تحلیل (تم‌ها) متفاوت‌اند. کدگذاری را می‌توان به صورت دستی یا از طریق برنامه‌های نرم‌افزاری انجام داد. در این پژوهش نیز داده‌های به دست آمده پس از بررسی و پایش، به صورت دستی کدگذاری شده‌اند. به عبارتی؛ محتوای اسناد، کتب و مقالات بررسی شده و مواردی که مرتبط با یکی از بندهای شرح خدمات است، بدون در نظر گرفتن تکراری بودن یا نبودن، به صورت خلاصه ثبت می‌شوند.

مرحله سوم: جستجوی کدهای گزینشی (مضامین پایه)

هدف در این مرحله، دسته‌بندی کدهای مختلف در قالب کدهای گزینشی و مرتب کردن همه خلاصه داده‌های کدگذاری است. در واقع؛ محقق، تحلیل کدهای خود را شروع کرده و در نظر می‌گیرد که چگونه کدهای مختلف می‌توانند برای ایجاد یک تم کلی ترکیب شوند. محققان در این مرحله، کدهای ناقص یا نامرتب و همچنین کدهای تکراری را کنار گذاشته، تا به تعداد مشخصی کد گزینشی دست یابند. در این پژوهش نیز کدهای به دست آمده تحلیل شده و در قالب کدهای گزینشی «فرهنگی و اجتماعی» تنظیم می‌شوند.

مرحله چهارم: شکل‌گیری مضامین سازنده

در این مرحله تم‌های فرعی شکل می‌گیرد. این مرحله شامل دو مرحله بازبینی و تصفیه و شکل‌دهی به تم‌های فرعی است. مرحله اول شامل بازبینی در سطح خلاصه‌های کدگذاری شده است. در مرحله دوم اعتبار تم‌های فرعی در رابطه با مجموعه داده‌ها در نظر گرفته می‌شود. این مرحله زمانی شروع می‌شود که محقق مجموعه‌ای از تم‌ها را ایجاد کرده و آنها را بازبینی می‌کند. در این مرحله، محققان به مضامین سازنده دست پیدا کرده و آنها را در

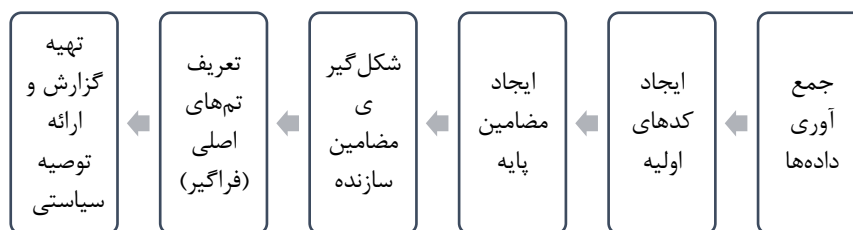
قالب جداول جداگانه‌ای تنظیم می‌کنند. با پالایش بیشتر مضمونها و بررسی مجدد، سعی می‌شود تا مضمونها به اندازه کافی غیر تکراری، مجزا و کلان باشد تا مجموعه ایده‌های مطرح شده، قسمتهایی از متن را در بر گیرند. این کار سبب کاهش داده‌ها و تبدیل آنها به مجموعه‌ای از مضامین مهم کنترل‌پذیر و پذیرفتنی می‌شود که مبین چکیده و خلاصه‌ای از متن اصلی است.

مرحله پنجم: تعریف و نامگذاری تم‌های اصلی (فراگیر)

این مرحله وقتی شروع می‌شود که یک تصویر رضایتبخش از تم‌ها وجود داشته باشد. در این مرحله، به تعریف و نامگذاری تم‌های اصلی پرداخته می‌شود. در این مرحله، تم‌های اصلی که برای تحلیل ارائه شده، تعریف و بازبینی مجدد شده و سپس داده‌های داخل آنها تحلیل می‌شوند. به وسیله تعریف و بازبینی، ماهیت آنچه یک تم درباره آن بحث می‌کند، مشخص و تعیین می‌شود که هر تم اصلی کدام جنبه از داده‌ها را در خود دارد. در این مرحله از طریق تفسیر کلمات کلیدی، کدها و مضامین، مفهوم‌سازی صورت می‌گیرد و میان تم‌های فرعی یک تم اصلی به دست می‌آید. نامگذاری مضمونها باید دقیق باشد؛ طوری که به سرعت حسی را به خواننده منتقل کند و نشان دهد این مضمون راجع به چه مسائلی است و درباره سؤال پژوهش چه چیزی را منتقل می‌کند.

مرحله ششم: تهیه گزارش

در عمل، نگارش پژوهشهای تحلیل مضمون، از مرحله اول (ایجاد کدهای اولیه) شروع می‌شود و در طول فرایند تحقیق ادامه پیدا می‌کند. این کار سبب می‌شود تحلیل داده‌ها و نگارش گزارش پژوهش، همزمان انجام شود و پژوهشگر همواره در حال رفت و برگشت میان گزارش‌دهی و داده‌ها باشد. ولی نگارش گزارش نهایی وقتی صورت می‌گیرد که مضمونها خوب کار شده باشد. این مرحله به صورت تحلیلهای نهایی و همچنین گزارشهای مکتوب آورده می‌شود. بنابر آنچه گفته شد، محقق در روش تحلیل مضمون باید کل متن را مرور کند و به دنبال الگوهای معنادار در مضامین و در میان داده‌ها باشد. الگوها را می‌توان با خواندن داده‌های مکرر، کدگذاری داده‌ها و ایجاد تم، تجزیه و تحلیل کرد. مرحله ششم زمانی شروع می‌شود که محقق مجموعه‌ای از تم‌های اصلی کاملاً انتزاعی و منطبق با ساختارهای زمینه‌ای تحقیق را در اختیار داشته باشد. این مرحله شامل تحلیل پایانی و نگارش گزارش است. به طور کلی، مراحل تدوین گزارش این مقاله در شکل ۱ نشان داده شده است.

شکل ۱: مراحل تهیه مقاله با روش تحلیل مضمون

ج) یافته‌ها

مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی کارکردهای متعددی دارند. علاوه بر نقش اصلی آنها در عبادت و ارتباط با خداوند، مساجد نقشهای مهمی در حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی نیز دارند. مساجد، به عنوان اصیل‌ترین نهاد فرهنگی برخاسته از اندیشه دینی، ظرفیتهای نهفته‌ای برای نقش‌آفرینی در حیات فرهنگی جامعه اسلامی دارند (خندق و هاشمیان، ۱۳۹۲). کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مسجد به عنوان یک مسئله، در سالهای اخیر با رویکردهای متفاوتی مورد توجه قرار گرفته است. ایجاد واحدهای بسیج فرهنگی، جهاد و شوراهای حل اختلاف در حاشیه مساجد، نمونه‌هایی از این توجه است. با وجود ظرفیتهای بسیار زیاد مساجد، کم‌رنگ شدن کارکردهای فرهنگی مسجد را می‌توان در تعریف ناقص از مفهوم مسجد و بسترهای اجتماعی در جامعه دانست (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹). مقام معظم رهبری در خصوص اهمیت کارکردهای فرهنگی مسجد می‌فرمایند: «مسجد عبارت است از هسته مقاومت. مقاومت وقتی گفته می‌شود، فوراً ذهن می‌رود به مقاومت نظامی و امنیتی و امثال اینها. خوب بله، آن هم قطعاً مقاومت است، اما بالاتر از آن، مقاومت فرهنگی است. حصار فرهنگی، خاکریز فرهنگی در کشور اگر سست باشد، همه چیز از دست خواهد رفت» (۱۳۹۵/۰۵/۳۱).

در خصوص بعد اجتماعی مساجد هم باید گفت، مساجد مکانهایی برای اجتماع و تعامل افراد می‌باشند. جلسات اجتماعی، مشاوره و تقویت ارتباطات اجتماعی نیز در مساجد انجام می‌شود. مساجد نقش مهمی در تعالی اخلاق فردی و اجتماعی دارند. این اماکن می‌توانند جایگاه حقیقی خود را در جامعه محقق سازند و نیازهای معنوی افراد را برآورده کنند. همچنین، مکانی برای تبلیغ و ارتباط با جامعه‌اند. اخبار، حل مسائل اجتماعی و اطلاع‌رسانی آنها نیز در مساجد انجام می‌شود. می‌توان گفت از علل تأکید پیامبر اسلام و امامان معصوم علیهم‌السلام بر حضور در نماز جماعت، ایجاد روحیه تعاون میان نمازگزاران و افزایش بُعد

اجتماعی مسلمانان در کنار انجام اعمال عبادی آنان است. از این رو، مسجد عامل مهمی برای ایجاد آشنایی میان مؤمنان و اطلاع آنان از حال یکدیگر و کمک‌رسانی در هنگام گرفتاری است.^۱

با توجه به توضیحات ذکر شده می‌توان گفت: مساجد به عنوان نهادهای دینی و اجتماعی، نقشهای متعددی در تقویت و توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه ایفا می‌کنند. در ادامه، پس از بررسی محتوای علمی ذکر شده، فرایند کدگذاری روی متون انجام شده است. جدول ۱، نتیجه کدگذاری‌های انجام‌شده در این حوزه را نشان می‌دهد.

جدول ۱: کدهای استخراج شده از متن و مضامین مرتبط

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	ردیف
فرهنگی	سنگر مبارزه با جنگ نرم	مواجهه و مقابله تبلیغاتی، روانی و فرهنگی	۱
		تولید و نشر محتوای دینی در بستر فضای حقیقی و مجازی	۲
		برنامه‌های پاسداشت فرهنگ ایثار و شهادت مانند برگزاری یادواره‌ها، نمایشگاه‌ها، روایتگری، توزیع وصیت‌نامه‌ها، پخش کلیپ و ...	۳
		موکد امید، خودباوری و هم‌افزایی جبهه فرهنگی	۴
		آگاهی‌بخشی در قالب پخش کلیپ و برپایی نمایشگاه‌هایی از تهاجم فرهنگی و عاقبت جرایم اخلاقی	۵
		استفاده از تابلوهای فرهنگی و اطلاع‌رسانی اخبار صحیح	۶
		پاسداشت مناسبت‌ها و ایام‌الله	۷
		برگزاری نشست‌ها و همایش‌های عفاف و حجاب	۸
		برگزاری کارگاه‌های آموزشی «سواد رسانه»	۹
		برپایی کرسی‌های آزاداندیشی	۱۰
		برگزاری جلسات پاسخ به شبهات	۱۱
		نمایش فیلم‌ها و کلیپ‌های دینی و دستاوردهای انقلاب	۱۲
		فعال‌سازی گروه‌های جهاد تبیین در فضای مجازی	۱۳
		مبارزه با ورود فرهنگ‌های غلط، مثل تن‌پروزی، تجمل‌گرایی، دنیاپرستی و اسراف	۱۴
	کانون جذب نوجوانان و جوانان	برگزاری مسابقات مسابقه هنری، ورزشی، مهارتی، علمی و فرهنگی	۱۵

شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی ... ۱۷

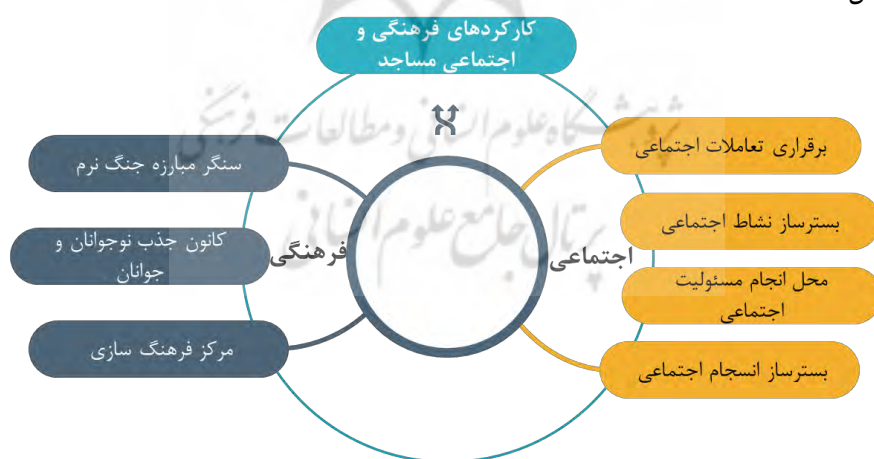
		۱۶	برگزاری جلسات احکام، کتابخوانی و اعطای جوایز
		۱۷	برگزاری اردوهای زیارتی، سیاحتی و علمی
		۱۸	تشکیل گروه‌های سرود، تواشیح، مدّاحی و تئاتر
		۱۹	ارائه مشاوره مشکلات فکری و روحی به نوجوانان و جوانان
		۲۰	تهیه وسایل و فضای ورزشی و بازی سالم
		۲۱	شناسایی و معرفی الگوهای موفق و نخبه
		۲۲	تشویق افراد فعال در مسجد از سوی امام جماعت
		۲۳	ترغیب دانش‌آموزان برای حضور و فعالیت در مسجد
		۲۴	ایجاد مکانهای فرهنگی از قبیل: کتابخانه، سالن مطالعه، کتابفروشی و مراکز نمایش
	مرکز فرهنگ‌سازی	۲۵	تشویق و گسترش فرهنگ شهادت‌طلبی و ایثارگری
		۲۶	گسترش فرهنگ انتظار و مهدویت
		۲۷	ترویج فرهنگ سبک زندگی ایرانی اسلامی
		۲۸	فرهنگ‌سازی ازدواج آسان و جلوگیری از افزایش سن ازدواج
		۲۹	فرهنگ‌سازی برای جلوگیری از طلاق و پیامدهای ناگوار آن
		۳۰	تشویق به فرزندآوری بیشتر
		۳۱	ترویج طب اسلامی و طب سنتی ایرانی
		۳۲	نقش‌آفرینی در انتقال موارث و ارزشهای فرهنگی
		۳۳	برگزاری جشنواره‌های فرهنگی محلی، بازی‌های سنتی و پهلوانی
		۳۴	ترویج فرهنگ کتابخوانی از قبیل: مسابقه، جمع‌خوانی، کتابفروشی، امانت کتاب، برگزاری نمایشگاه و ...
		۳۵	انتشار ویژه‌نامه یا ماهنامه فرهنگی در محله
		۳۶	فضاسازی تبلیغی در مناسبتهای ملی و مذهبی
		۳۷	برگزاری مراسم شب شعر دینی، آیینی، فرهنگی و اجتماعی
	اجتماعی	۳۸	ارتباط با خانواده شهدا، جانبازان، آزادگان و علما محله
		۳۹	محل تعامل و دوستی بین اقشار مختلف مردم
		۴۰	سرکشی به کسبه و اصناف محله و دیدار با آنان
		۴۱	بیان احکام و حدود برقراری ارتباطات سالم اجتماعی
		۴۲	آگاهی‌بخشی و تقویت ارزشها، هنجارها و رفتارهای جامعه اسلامی

۱۸ ♦ فصلنامه علمی فرهنگ در دانشگاه اسلامی، شماره ۵۳

		ایجاد تشکلهای مدنی و عضویت عموم مردم در کانونها و تشکلهای مساجد مانند هیات، بسیج، کانون فرهنگی، گروه‌های جهادی، گروه‌های امر به معروف و ...	۴۳
بستر ساز نشاط اجتماعی		اجرای برنامه‌های تفریحی جهت ارتقای نشاط خانواده	۴۴
		محل برگزاری جشنها و مراسم ملی و مذهبی	۴۵
		تقدیر افراد برگزیده در مناسبتهای مختلف	۴۶
		محل توجه به نیازهای جوانان بویژه بحث اشتغال و ازدواج آنها	۴۷
		تقویت اعتماد به نفس و روحیه نشاط در جوانان	۴۸
		ارتباط دوستانه بین امام جماعت و جوانان	۴۹
محل انجام مسئولیت اجتماعی		محل رسیدگی به فقرا و نیازمندان	۵۰
		مشارکت دادن مردم در مدیریت محله و احیای حس مسئولیت پذیری آنان	۵۱
		پناهگاه مسافران و غریبان	۵۲
		محل قضاوت	۵۳
		محل حل مشکلات خانوادگی و اجتماعی	۵۴
		محل تنظیم، اصلاح و بهبود روابط اجتماعی، مسئولیت پذیری و مشارکت عمومی	۵۵
		محل عرضه خدمات اجتماعی	۵۶
		بستری برای پیگیری و رفع مشکلات مردم	۵۷
		اجرای امور خیریه و آموزش در مناطق محروم و محرومیت زدایی	۵۸
		عیادت از بیماران با هدف تسلی و پیگیری مشکلاتشان	۵۹
		برگزاری جلسات پرسش و پاسخ با حضور مسئولان محلی	۶۰
		تشکیل گروه جهادی برای خدمت رسانی به اهل محل و شهرها	۶۱
	مقابله با آسیبها و رفع آنها، شامل بزهکاری، اعتیاد، فقر، طلاق و مفاسد اخلاقی	۶۲	
بستر ساز انسجام اجتماعی		پایگاه همگرایی تفکرات مردم	۶۳
		مرکز اجتماع بزرگ عموم مردم و حضور در نماز جماعت	۶۴
		زمینه ساز وحدت و همبستگی مسلمین	۶۵
		کانون احقاق حقوق و صلح و سازش فردی و اجتماعی	۶۶

۶۷	اقامه نماز در مسجد سبب احساس هویت جمعی و تعهد می‌شود.
۶۸	مرکز اتحاد، همکاری و تعاون آحاد جامعه
۶۹	ایتای زکات در مسجد سبب همدلی، مساعدت متقابل، صمیمیت و زدوده شدن کینه‌ها می‌شود
۷۰	برگزاری تریبون آزاد جهت ترویج حس اعتماد به نفس، گفتمان بیان منطقی و افزایش تحمل عمومی
۷۱	مقابله با تعصبات افراطی و کاذب نژادی، زبانی یا بومی بین اهالی

همان‌طور که در جدول ۱ نشان داده شد، پس از بررسی محتوای علمی، فرایند کدگذاری انجام شد. در این فرایند پس از کدگذاری اولیه و بازنگری مجدد کدها، ۷۱ مضمون پایه شناسایی و پس از بررسی مضامین پایه و ترکیب مضامین با بیشترین قرابت، به هفت مضمون سازمان‌دهنده انتخاب شد. پس از کدگذاری این مضامین، در دو مضمون فراگیر فرهنگی و اجتماعی دسته‌بندی شدند. مضامین سازمان‌دهنده در دسته فرهنگی، شامل سنگر مبارزه با جنگ نرم، کانون جذب نوجوانان و جوانان و مرکز فرهنگ‌سازی و در دسته اجتماعی، شامل برقراری تعاملات اجتماعی، بستر ساز نشاط اجتماعی، محل انجام مسئولیت اجتماعی و بستر ساز انسجام اجتماعی می‌شود. مهم‌ترین مضامین به دست آمده را می‌توان به صورت شکل ۲ نشان داد.

شکل ۲: مهم‌ترین کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مساجد

با توجه به یافته‌های به دست آمده، روشن می‌شود که مساجد در بخش فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی، نقش بسیار مهم و گسترده‌ای ایفا می‌کنند و به عنوان مراکز اصلی حفظ و انتقال فرهنگ و سنت‌های اسلامی عمل می‌کنند. همان‌طور که در جدول مضامین نشان داده شد، بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، مساجد یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های فرهنگی و اجتماعی محسوب می‌شوند؛ زیرا فضای معنوی حاکم بر مساجد، به مرور زمان طیف وسیعی از نوجوانان و جوانان را جذب کرده و بستر فعالیت‌های فرهنگی سالم توسط آنان را فراهم کرده است. هم‌اکنون مساجد به عنوان سنگری برای محافظت فرزندان در مقابل جنگ نرم دشمن و فرهنگ مسموم و مبتذل غربی شناخته می‌شوند. از این رو، به دلیل اجرای برنامه‌های فرهنگی در گستره جغرافیای کشور و با جامعه مخاطبان گسترده در رده‌های سنی و جنسی متفاوت، مسجد را به عنوان محلی برای ترویج فرهنگ ایرانی-اسلامی تبدیل کرده است. برای مثال، مساجد کتابخانه‌هایی دارند که منابع مختلف دینی و فرهنگی را در اختیار مراجعه‌کنندگان قرار می‌دهند و به ترویج مطالعه و تحقیق کمک می‌کنند.

همچنین، مسجد به دلیل برگزاری نمازهای یومیه و اجرای برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی در ایام هفته، محلی برای برقراری تعاملات اجتماعی و دوستیابی و معاشرت بین مؤمنان محسوب می‌شود. به همین دلیل، مساجد مکانی برای تجمع و ارتباط مردم‌اند. نماز جماعت، نشست‌های اجتماعی و مراسم مذهبی، فرصت‌هایی را برای ایجاد و تقویت روابط اجتماعی بین افراد جامعه فراهم می‌کنند. این دیدارهای روزانه و شرکت در برنامه‌های متنوع می‌تواند بستر ساز شور و نشاط در سطح محله و شهر باشد. از سوی دیگر، تجربه تاریخی انقلاب اسلامی نشان داده است که اعضای مسجد در مواقع بحرانی و در حوادث طبیعی، نقش پر رنگی در انجام فعالیت‌های امدادی و کمک‌رسانی‌های جهادی داشته‌اند و همواره به مسئولیت اجتماعی خود در مقابل دیگران پایبند بوده‌اند. هم‌اکنون نیز بسیاری از مساجد به ارائه خدمات اجتماعی نظیر کمک به نیازمندان، جمع‌آوری و توزیع زکات و صدقات و برگزاری برنامه‌های خیریه مشغول‌اند. به همین دلیل، مساجد توانسته‌اند با جلب اعتماد مردم در طول زمان، منجر به انسجام اجتماعی و افزایش سرمایه اجتماعی نظام شوند. این مسئله منجر به حفظ هویت اجتماعی افراد شده است؛ به ویژه در شهرهایی مانند تهران که اکثر افراد از شهرهای مختلف مهاجرت کرده‌اند، شرکت در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی مسجد، منجر به حفظ هویت و تعلق افراد به فرهنگ و دین خویش می‌شود.

(د) نتیجه‌گیری

بر اساس نتایج تحلیل مضمون، ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی، فراتر از کارکردهای سنتی و مذهبی آنهاست. در واقع؛ این اماکن می‌توانند به عنوان نهادهایی مؤثر در توسعه اجتماعی و فرهنگی جوامع ایفای نقش کنند. بررسی و کدگذاری مضامین نشان داد که مساجد می‌توانند در دو دسته کلان «فرهنگی» و «اجتماعی» دسته‌بندی شوند که هر کدام زیرمجموعه‌هایی از کارکردهای مؤثر دارند.

در بخش فرهنگی، مضامین شناسایی شده نشان می‌دهند که مساجد به عنوان سنگر مبارزه با جنگ نرم، نقش بسزایی در مقابله با هجمه‌های فرهنگی و ارتقای آگاهی جامعه در برابر تهدیدهای فرهنگی دارند. همچنین، مساجد می‌توانند به عنوان کانون جذب نوجوانان و جوانان، بستری برای آشنایی و پیوند جوانان با ارزشهای دینی و فرهنگی باشند. این امر از آنجا اهمیت دارد که نسل جوان همواره در معرض تأثیرات و تغییرات اجتماعی قرار دارد و مساجد می‌توانند از طریق برنامه‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی، زمینه‌ای را برای تقویت هویت فرهنگی و دینی فراهم آورند. از طرف دیگر، مساجد مرکز فرهنگ‌سازی‌اند؛ به این معنا که می‌توانند ارزشها و هنجارهای جامعه را ترویج داده، به توسعه فرهنگ جامعه کمک کنند.

در بُعد اجتماعی، کارکردهای مساجد، فراتر از مکانی برای عبادت و تجمع مذهبی است. این اماکن می‌توانند به عنوان بستری برای تعاملات اجتماعی عمل کنند و مردم را از اقشار مختلف جامعه به یکدیگر نزدیک سازند. این تعاملات می‌تواند باعث همدلی بیشتر در میان اعضای جامعه شود. همچنین، مساجد می‌توانند به عنوان بستر ساز نشاط اجتماعی عمل کنند؛ به این صورت که با برگزاری فعالیتهای اجتماعی و جمعی، به ارتقای روحیه و نشاط اجتماعی کمک کنند. علاوه بر این، مضامین نشان می‌دهند که مساجد در حوزه مسئولیت اجتماعی نیز می‌توانند فعال باشند و از طریق برگزاری برنامه‌های حمایتی و کمک به نیازمندان، وظیفه مهمی در کاهش آسیبهای اجتماعی ایفا کنند. در نهایت، مساجد می‌توانند به عنوان بستر ساز انسجام اجتماعی عمل کنند و با ایجاد پیوندها و روابط اجتماعی قوی میان مردم، به تحکیم بنیانهای جامعه و افزایش همبستگی کمک کنند. در مجموع، این تحقیق نشان می‌دهد که مساجد دارای ظرفیتهای گسترده‌ای در ابعاد فرهنگی و اجتماعی‌اند و با برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح می‌توانند به عنوان نهادهای پویا و مؤثر به منظور ارتقای سلامت فرهنگی و اجتماعی جامعه به کار گرفته شوند.

این پژوهش با تمرکز بر ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی و اجتماعی، نوآوری‌هایی در تحلیل این نهاد ارائه کرده است. یکی از نکات جدید این مطالعه، شناسایی نقش مساجد به عنوان بستری نظام‌مند برای فرهنگ‌پذیری و جامعه‌پذیری است که از طریق روش تحلیل مضمون و بر اساس نظریات تربیتی و فرهنگی، به طور جامع و دقیق بررسی شده است. بررسی‌ها نشان داد که مساجد فراتر از یک فضای عبادی، می‌توانند با ارائه فعالیت‌های تعاملی و تربیتی، به تقویت هویت فرهنگی و اجتماعی کمک کنند. همچنین، این پژوهش نشان داد که مساجد قابلیت ایجاد پل ارتباطی میان نسلها را دارند و می‌توانند از طریق برنامه‌های میان‌نسلی، به انتقال مؤثر ارزشهای فرهنگی و اجتماعی بپردازند.

یکی دیگر از نکات برجسته این مطالعه، تحلیل عمیق و نظام‌مند نقش مساجد در ترویج مشارکت اجتماعی است که پیش‌تر در مطالعات محدودتر بررسی شده بود. این تحقیق با تأکید بر این بُعد، راهکارهای عملی برای بهره‌برداری از این ظرفیتها در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی ارائه می‌دهد. در نهایت، این پژوهش با ترکیب دیدگاههای نظری و روش‌شناختی، تصویری جامع و نوین از کارکردهای مساجد ارائه کرده است که می‌تواند به عنوان یک منبع مرجع در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و اجتماعی استفاده شود.

پیشنهادهایی برای تحقیقات آتی

- با توجه به نتایج به دست آمده، پیشنهادهایی برای تحقیقات آتی می‌تواند شامل موارد ذیل باشد:
- «بررسی تأثیرات بلندمدت فعالیت‌های فرهنگی مساجد بر نسل جوان»؛ با توجه به نقش مساجد در جذب نوجوانان و جوانان، پیشنهاد می‌شود پژوهشهایی انجام شود که تأثیرات بلندمدت این فعالیتها را بر هویت دینی و اجتماعی جوانان بررسی کنند.
- «تحلیل نقش مساجد در افزایش انسجام اجتماعی محلات»؛ بررسی چگونگی کمک مساجد به ایجاد انسجام و همبستگی در سطح محلی، از جمله تعاملات بین اقشار مختلف و اثرات آن بر کاهش اختلافات و تعارضات اجتماعی، می‌تواند ابعاد جدیدی از کارکردهای اجتماعی مساجد را روشن سازد.
- «مطالعه تطبیقی نقش مساجد در مناطق شهری و روستایی»؛ پژوهشهایی که به تفاوت‌های نقش مساجد در جوامع شهری و روستایی می‌پردازند، می‌توانند نیازهای متفاوت این جوامع را شناسایی و برنامه‌های متناسب را پیشنهاد کنند.
- «بررسی استفاده از فناوری‌های نوین در توسعه کارکردهای فرهنگی مساجد»؛ تحقیقاتی که به نحوه استفاده از فناوری‌های دیجیتال و رسانه‌های اجتماعی برای توسعه فعالیت‌های

شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی ... ♦ ۲۳

فرهنگی مساجد پردازند، می‌توانند پیشنهادهایی برای بهبود ارتباط با نسل جدید و گسترش نفوذ فرهنگی ارائه دهند.

- «ارزیابی اقتصادی فعالیتهای اجتماعی مساجد»؛ تحلیل هزینه‌ها و مزایای اقتصادی فعالیتهای اجتماعی مساجد، مانند کمک به نیازمندان و برگزاری رویدادهای اجتماعی، می‌تواند تأثیر این نهاد را بر کاهش هزینه‌های اجتماعی و افزایش رفاه عمومی تبیین کند.
 - بررسی مقایسه‌ای بین مساجد و سایر نهادهای اجتماعی: تحقیقاتی که کارکردهای مساجد را با سایر نهادهای اجتماعی و فرهنگی مقایسه کنند، می‌توانند نقاط قوت و ضعف مساجد را آشکار ساخته و به بهینه‌سازی نقش مساجد در جامعه کمک کنند.
- این پیشنهادها می‌توانند به تکمیل یافته‌های این پژوهش و توسعه مطالعات در حوزه کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مساجد کمک شایانی کنند.

منابع

- ابطحی، س. (۱۳۹۴). «مسجد به مثابه هسته بسیج‌گر انقلاب اسلامی». *مطالعات سیاسی*، ۷(۲۸): ۷۵-۹۴.
- باصری، ا.؛ ح. ا. مرادی و ج. یوسفی صفاپور (۱۳۹۵). «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی». *پاسداری فرهنگی/انقلاب اسلامی*، سال ششم، ۱۰۴-۷۷.
- خسروی، ع. و ع. م. احمدوند (۱۳۹۸). «بازتعریف مفهوم ره نگاشت با روش تحلیل مضمون». *مطالعات راهبردی ناجا*، ۴(۱۱): ۲۹-۵.
- خندق، م. ل. و س. ح. هاشمیان (۱۳۹۲). «درآمدی بر صورت‌بندی «جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران»، بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱: ۱۶۵-۱۳۵.
- درافشان، م.؛ ج. ح. حاج‌علی‌اکبری، ه. جمشیدیان، م. ناظمی اردکانی و غ. ر. صفایی (۱۴۰۱). «ساختار اداره امور مساجد در اندیشه امامین انقلاب». *امنیت ملی*، ۴۶(۱۲): ۲۶۶-۲۳۳.
- رحیمی سجاسی، د. (۱۴۰۰). «آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، دوره هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲): ۲۶-۶.
- رضایی تبار، ر.؛ ح. زارع و س. م. مقیمی (۱۳۹۱). «الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی (ره) با رویکرد مسجد محوری». *مدیریت اسلامی*، ۲۰(۲): ۱۷۳-۱۴۷.
- رنگریز، ح.؛ ع. نوه‌ابراهیم، ح. آراسته و ف. سلطانی (۱۳۹۶). «طراحی الگوی شایستگی‌های استراتژیک مدیران کارکردی با استفاده از روش تحلیل مضمون». *مدیریت برآموزش سازمانها*، ۶(۱): ۴۹-۹.
- سعدآبادی، ع. ا.؛ ف. آزموده و ک. فرتاش (۱۴۰۱). «اقدام‌پژوهی رویداد استارت‌آپی (شتاب): مسجد طراز اسلامی». *مطالعات فرهنگ - ارتباطات*، ۲۳(۵۹): ۲۹۷-۲۷۵.
- شریعتمداری، س. ح. (۱۴۰۰). «کارویژه‌های مسجد برای سالم‌سازی محیط پیرامون». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، دوره هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲): ۲۰۷-۱۸۵.
- طاهری خرامه، ز. و ع. الیاسی (۱۴۰۳). «نقش مساجد و مشارکت مذهبی در سلامت معنوی دوران نوجوانی». *دانش سلامت و دین*، ۷۰(۲۰): ۱۰-۸.
- قنبری نیک، م. (۱۴۰۰). «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، دوره هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲): ۵۵-۲۷.
- کمالی، ی. (۱۳۹۷). «روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاستگذاری عمومی». *سیاستگذاری عمومی*، ۴(۲): ۲۰۸-۱۸۹.
- مرزوقی، ر. ا.؛ ج. جهانی، ج. ترک‌زاده و م. امیری طیبی (۱۳۹۷). «الگوی مفهومی تعامل

- مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی». مطالعات راهبردی بسیج، ۲۱(۷۹): ۸۱-۱۱۴.
- ملی‌نژاد اسپر، م. (۱۴۰۲). «تعامل مسجد، مدرسه و خانواده در تحقق تربیت اسلامی». مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، ۱۵(۵): ۷۷-۷۰.
- مهدوی کنی، م. و ر. امینی هرنندی (۱۳۹۶). «توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور مورد مطالعه مسجد ثامن‌الائمه (ع) تهران». دین و ارتباطات (دانشگاه امام صادق/ نامه صادق)، ۲۴(۲): ۲۴۲-۱۹۵.
- مهدوی‌نژاد، م. و م. مشایخی (۱۳۸۹). «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی». معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۳(۵): ۷۸-۶۵.
- Ahmed, D.; H.X. Hua & U.S. Bhutta (2024). "Innovation through Green Finance: a thematic review". *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 66: 101402.
- Bandura, A. (1977). "Social learning theory". Englewood Cliffs.
- Bourdieu, P. (2011). "The forms of capital (1986)". *Cultural Theory: An Anthology*, 1 (81-93): 949.
- Castleberry, A. & A. Nolen (2018). "Thematic analysis of qualitative research data: Is it as easy as it sounds?" *Currents in Pharmacy Teaching and Learning*, 10(6): 807-815. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.cptl.2018.03.019>
- Habermas, J. (1984). **The theory of communicative action: Jurgen Habermas; trans. By thomas McCarthy**. Heinemann.
- Lvi-Strauss, C. (1966). **The savage mind**. University of Chicago Press.
- Mead, M. & F. Mondiale pour la santé mentale (1955). **Cultural patterns and technical change**. New American Library New York.
- Naeem, M.; W. Ozuem, K. Howell & S. Ranfagni (2023). "A Step-by-Step Process of Thematic Analysis to Develop a Conceptual Model in Qualitative Research". *International Journal of Qualitative Methods*, 22, 16094069231205788. <https://doi.org/10.1177/16094069231205789>
- Nowell, L.S.; J.M. Norris, D.E. White & N.J. Moules (2017). "Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria". *International Journal of Qualitative Methods*, 16(1): 1609406917733847. <https://doi.org/10.1177/1609406917733847>
- Vygotsky, L.S. (1978). **Mind in society: The development of higher psychological processes**. Harvard UP.
- Xu, W. & K. Zammit (2020). "Applying Thematic Analysis to Education: A Hybrid Approach to Interpreting Data in Practitioner Research". *International Journal of Qualitative Methods*, 19. 1609406920918810. <https://doi.org/10.1177/1609406920918810>
- Abtahi, S. (2015). "The mosque as the nucleus of mobilization for the Islamic Revolution". *Political Studies*, 7(28): 75-94.
- Basri, A.; H.A. Moradi & J. Yousefi Safapour (2016). "Examining the role of mosques in promoting the Iranian-Islamic lifestyle". *Cultural Protection of the Islamic Revolution*, 6: 77-104.

- Dorafshan, M.; J. Hajaliakbari, H. Jamshidian, M. Nazemi Ardakani & G. Safaei (2022). **"The structure of mosque management in the thought of the leaders of the Islamic Revolution"**. *National Security*, 46(12): 233-266.
- Ghanbari Nik, M. (2021). **"An analysis of the reasons for the change in the status and reduction of social functions of mosques in contemporary society"**. *Islam and Social Studies*, 8(4): 27-55.
- Kamali, Y. (2018). **"Methodology of thematic analysis and its application in public policy studies"**. *Public Policy*, 4(2): 189-208.
- Khosravi, A. & A.M. Ahmadvand (2019). **"Redefining the concept of roadmaps using thematic analysis"**. *NAJA Strategic Studies*, 4(11): 5-29.
- Khondagh, M.L. & S.H. Hashemian (2013). **"An introduction to the formation of the 'place of mosques in the policies of the Islamic Republic of Iran' based on the functional developments of mosques throughout history"**. *Islam and Social Studies Journal*, 1: 135-165.
- Mahdavi Kani, M. & R. Amini Herandi (2017). **"Sustainable cultural neighborhood development centered around mosques: A case study of Thamen Al-Aemmeh Mosque in Tehran"**. *Religion and Communication (Imam Sadiq University)*, 24(2): 195-242.
- Mahdavi Nejad, M. & M. Moshayekhi (2010). **"Essentials of mosque design based on cultural-social functions"**. *Urban and Architectural Journal of Arman Shahr*, 3(5): 65-78.
- Marzouqi, R.A.; J. Jahani, J. Tarkzadeh & M. Amiri Tayebi (2018). **"The conceptual model of the interaction between school, family, and mosque from the perspective of Islamic education"**. *Strategic Studies of Basij*, 21(79): 81-114.
- Melli-Nejad Espar, M. (2023). **"Interaction of mosque, school, and family in achieving Islamic education"**. *Behavioral Sciences Studies and Research*, 15(5): 70-77.
- Rahimi Sajasi, D. (2021). **"Social harms resulting from the gap between the mosque and society"**. *Islam and Social Studies*, 8(4): 6-26.
- Rangriz, H.; A. Naveh Abraham, H. Arasteh & F. Soltanieh (2017). **"Designing a strategic competency model for functional managers using thematic analysis"**. *Management in Organizational Training*, 6(1): 9-49.
- Rezaei Tabar, R.; H. Zare & S.M. Moghimi (2012). **"The interactive model of empowerment through social participation in the Imam Khomeini Relief Foundation with a mosque-oriented approach"**. *Islamic Management*, 20(2): 147-173.
- Saadabadi, A.A.; F. Azmoudeh & K. Fartash (2022). **"Action research on a start-up event (SHETAB): The model of an Islamic mosque"**. *Quarterly Journal of Culture and Communication Studies*, 23(59): 275-297.
- Shariatmadari, S.H. (2021). **"The functional roles of mosques in creating a healthy environment"**. *Islam and Social Studies*, 8(4): 185-207.
- Taheri Kharamah, Z. & A. Elyasi (2024). **"The role of mosques and religious participation in spiritual health during adolescence"**. *Health and Religion Knowledge*, 70(20): 8-10.